

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

КТИТОРСКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ И НАДПИСИ В Манастири и църкви на Видинската епархия от XIV – XIX век

Атанаска СТАМБОЛИЙСКА

DONOR IMAGES AND INSCRIPTIONS IN MONASTERIES AND CHURCHES IN THE BISHOPRIC OF VIDIN IN 14th – 19th C.

Atanaska STAMBOLIYSKA

Abstract: A survey will be made in the present article of the existing donor images and inscription in some monasteries and churches in the bishopric of Vidin in the 14th – 19th c. This type of sources contain immense information, which not only allows us to trace back the foundation and development of the monastic and parish network, but also presents data on the physical features, garments, adornments, haircut and colours of donor's clothes. The inscriptions, on the other hand, contain rich repertoire of names, thus supplementing to the existing onomastic fund. Data provided by the images and inscriptions in the churches is backed up and supplemented by the Ottoman registers, hagiographic literature and archaeological material.

Key words: bishopric of Vidin, Donor images and inscriptions, church, monastery, Ottoman registers, hagiographic literature, medieval onomastics.

Ктиторските изображения и надписи през XIV – XIX в. са богат източник на данни за църковната история на българските земи. Посредством тях може да се проследи формирането и развитието на манастирската и енорийска мрежа в епархиите. Ролята и значението им обаче не се ограничават единствено с това. Изображенията дават сведения за физическите черти на ктиторите, за облеклото, накитите, прическата, цветовете на тъканите. Надписите, освен че съдържат важна информация за социалното положение, което заемат ктиторите в обществото, представят и богат репертоар от имена, които да допълнят именния фонд.

Настоящото изложение има за цел да бъде направен преглед на ктиторските изображения и надписи в част от манастирите и църквите на Видинската епархия от XIV – XIX в. Първо ще бъдат представени запазените ктиторски изображения и съпътстващите ги надписи, а след тях ще се разгледат храмовете, в които има само надписи. Представянето и на двата вида ктиторски извори – образ и слово – ще бъде в хронологически ред. Данните, които дават съхранените стенописи и надписи в разгледаните църкви, са подкрепени от османски регистри, агиографска литература и археологически сведения.

Църквата “Света Богородица” в землището на село Долна Каменица

Тя понастоящем се намира на територията на Сърбия, на 15 километра от град Княжевац и отдавна е привлякла погледа на историци, специалисти по църковно изкуство и църковна архитектура. Въз основа на техните проучвания и анализи са изписани стотици страници. Включването ѝ в този преглед на ктиторски изображения и надписи ще допринесе за обогатяването на списъка от образи на дарители от средите на аристокрацията, обитаващи тази част от земите на Видинското деспотство.

Това, което прави уникална църквата в Долна Каменица, са двете кули, които оформят западната фасада. Формата с островърхи покриви свидетелства за западния им произход. Паралели се откриват в романо-готическата архитектура на Централна и Западна Европа. Унгария и Трансилвания са най-близките центрове на тази школа до граничните българските земи. В периода, когато Видинската област се управлява от Шишмановци, връзките с Унгарското кралство са засилени [Панайотова, Д. 1970 а; Панайотова, Д. 1971; Панайотова, Д. 1973; Бърнард, Т. 2005]. Според Михаел Кийл това църковно архитектурно влияние успява да проникне в северозападните земи от Турну Северин, който през 30-те години на XIV в. е столица на Унгарския Банат, и през Трансилвания¹. Архитектурата на църквата в Долна Каменица е датирана различно. Дж. Бошкович я отнася към XIV или XV в., а С. Ненадович – към втората половина на XIV в. Българските изследователи и М. Кийл я отнасят към ранния XIV в. – между 1323 – 1330 г. [Ненадовић, С. 1959, с. 65; Бошковић, Ћ. 1933 – 1934, с. 277; Кийл, М. 2005, с. 423].

Липсва традиционният ктиторски надпис, който да даде информация за годината на нейното построяване. Четката на зографа обаче е увековечила образите на ктиторите. Те са разположени в нартекса, наоса и етаж на нартекса. Първата сцена върху западната стена на нартекса представлява мъж и жена, изправени в цял ръст. Между двете фигури е разположен надпис, от който се разбира името на мъжа: “*Михаил деспот во Христа Бога верен син на Михаил*” [Панайотова, Д. 1970 б, с. 4; Ђодоровић-Љубинковић, М., Љубинковић, Р. 1950, с. 54] (обр. 1).

Сръбските изследователи са склонни да видят в образа на въпросния Михаил – Михаил Ангелович², зет на деспот Лазар от Смедерево, който е управлявал само няколко месеца през 1458 г. Българските медиевисти смятат, че под това име трябва да се търси синът на цар Михаил Шишман (1323 – 1330). Преди да бъде избран за цар, Михаил Шишман е бил деспот на Видинското княжество, в чийто териториален обхват се включват и земите на Долна Каменица. След като заема търновския престол, той дава деспотската титла на своя син Михаил [Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. 2012, с. 476].

Отляво на женската фигура има още един надпис, който е много повреден. Името на жената от надписа е разчитано различно – като Елена или Деспина [Панайотова, Д. 1970 б, с. 5]. Съхранените части, които са свалени от надписа, са:

ьна деспо
тица ан ... дъщи
... на

Според Дора Панайотова тук трябва да се чете “деспотица Анна дъщеря на...” Тя прави предположение, че Анна е дъщерята на сръбския крал Милутин, майка на деспот Михаил и жена на цар Михаил Шишман [Ников, П. 1922].

Надписите не са единственото доказателство за високия ранг на дарителите. Важна роля имат облеклото и аксесоарите, а според запазените стенописи те напълно отговарят на владетелското положение на изображенията. Деспот Михаил е облечен в далматика, украсена със златни двуглави орли и лилии. Бродирана е с перли и скъпоценни камъни. Ръкавите от лакътя надолу са от бял плат и завършващи с маншети, покрити с перли. Дрехата е стегната с ниско поставен колан, чийто край се спуска до коленете. Детайли от колана не се различават. Долната туника на пръв поглед изглежда бяла, но при по-внимателно вглеждане специалистите изказват мнение, че е червена, с две дебели жълти украсени ивици при китките и ръкави, закопчани с по един ред малки копчета. Две пропендули от перли се спускат от короната, а в ръката си държи скиптър – отличия, които потвърждават високия му статус [Бърнард, Т. 2005, с. 39].

¹ След победата на влашкия воевода Бесараб над Карл Роберт в битката при Посада през 1330 г. влашкият владетел разпростира влиянието си до Северински Банат.

² Т. Бърнард представя и други мнения по въпроса. Според М. Миличевич и Ж. Мишкович е изобразен сръбският воевода Михаил (Абогович) Ангелович. М. Малтрович оспорва това схващане, като изказва мнението, че Михаил Ангелович не е бил деспот, а член на регенство за период по-малко от два месеца и Долна Каменица не е влизала в пределите на Сръбската държава. Той отъждествява деспот Михаил с цар Михаил Шишман. [Бърнард, Т. 2005, с. 13]

Деспотица Анна е облечена също в далматика, обсипана с перли и скъпоценни камъни. Косата ѝ е прибрана в мрежичка, с инкрустирани малки кръстчета. В основата си короната ѝ е заобиколена от перли, над тях има скъпоценни камъни, а металическата повърхност над тях е зигзагообразна, като по средата е разположен скъпоценен камък [Панайотова, Д. 1970 б, с. 10].

Втората композиция с ктитори представя поднасянето на храма като дар на неговата закрилница света Богородица (обр. 2). Представени са двама мъже, застанали един до друг. Единият държи в ръце модела на църквата, а другият повтаря неговия жест на представяне. Този, който поднася църквата, има костюм от същият тип, какъвто носи деспот Михаил, но без украсата от перли и скъпоценности. Облеклото на първия ктитор с времето почти се е заличило. Специалистите обаче успяват да видят, че е облечен с дълга кафява дреха (кафтан), която е украсена с ниско поставен колан от метални пластинки. Широки бордюри в охра минават около шията, по рамото, под мишницата и се спускат успоредно на ивицата с копчетата. Ръкавите завършват със същия бордюр и под тях се подава бяла риза, бродирана на гривни от червени и кафяви цветчета. Маншетите са силно заострени върху китката [Бърнард, Т. 2005, с. 38]. Дрехата на втория ктитор е със същата кройка, но по-тъмна като цвят, и декорацията от кожа изпъква по-ясно около яката и по протежението на закопчаната пазва [Бърнард, Т. 2005, с. 38].

От запазения облик се вижда, че са с тъмни дълги коси, тънки мустаци и раздвоена къса брада. Като има предвид голямата физическа прилика помежду им, Д. Панайотова предполага, че изобразените мъже са братята Иван Стефан и Шишман [Панайотова, Д. 1970 б, с. 18].

В етажа на нартекса върху западната стена е изписан още веднъж първият ктитор от горната композиция, със съпругата и децата си. Жената и мъжът държат модела на църквата в ръце. Между тях зографът е изобразил дъщеря им, а отдясно на бащата е синът (обр. 3).

Ктиторката е с червена рокля на златни ромбове с кръгчета по средата. Ръкавите са отворени и висящи от рамото надолу. Под тях се виждат заострените кремаво-бели ръкави на ризата, украсени с бродирани “гривни” от кафяви маргаритки. Косата ѝ е покрита с бял воал, а над него е поставен прочелник със скъпоценни камъни. От подобен вид като прочелника са и пропендулите, които са закрепени на него, и ветрилообразните наушници и огърлицата на шията. Друг воал се спуска над ниската шапка с правоъгълна форма, който виси зад гърба [Бърнард, Т. 2005, с. 38] (обр. 4).

Момичето, също като останалите членове на семейството, е представено с жест на адорация към модела на църквата. Облечено е в светлозелена туника с десен на жълти точки, с много широки прорези на ръкавите. Косата, подобно на косата на майка му, е покрита с бял воал, който се спуска над раменете. Името на момичето се е заличило с времето, но според изследователите на църквата преди двайсетина години се е четяло – Влъкосава [Панайотова, Д. 1970 б, с. 18] (обр. 4).

Облеклото на ктитора е трудно да бъде описано поради факта, че времето и климатичните условия са оставали своето отражение върху стенописите. За неговото по-точно представяне дума имат отново специалистите, които се занимават с тези проблеми. Според тях той е представен с облеклото, което носи и на другия портрет в наоса. В долната си част то е обточено с кожа от двете страни и отдолу по ръба. Някои детайли от силуета на ръкавите показват, че облеклото вероятно се състои от горна дреха с къс ръкав и риза в подобен цвят. Коланът е много широк и сравнително къс, с богата украса (сърмена бродерия или метални апликации). От лявата му страна виси нещо жълто, подобно на шнур – може би кесия, а може би част от украсата на дрехата (обр. 3).

При момчето също е представен жестът на адорация към модела на църквата. Облеклото му не се отличава от това на баща му – риза, горна дреха с къси ръкави. По отношение на маншетите на островърхите ръкави на ризата не е ясно дали чертите по тях са от бродерия, или нашити плътно гайтани. Под украсения колан, който е красив, както при бащата, но по-тънък, се вижда някаква дебела черна ивица. Не става много ясно какво представлява тя – може би пояс, може би някаква украса по дрехата. Краката не са добре запазени (обр. 3).

Изобразяването на седем светци воини, от които трима са на кон, в малкото пространство на храма дава основания да се предположи, че главният ктитор се е занимавал с военно дело. Неговият портрет в наоса е съпоставен с изображенията на свети Константин и света Елена. Те са изобразени върху западната стена на северното рамо на кръста, а ктиторската композиция е върху западната стена на южното рамо на кръста. Свети Константин и света Елена обикновено са възприемани като

първообрази на идеалните християнски владетели и са съпоставяни с изображенията на монарси. Това говори за амбицията на главния ктитор в Долна Каменица и за високия му ранг [Бърнард, Т. 2008, с. 53].

Сред образите от църквата в Долна Каменица се забелязват и образите на двама духовници, чието идентифициране е невъзможно (обр. 5). Б. Чавдарова прави опит да идентифицира единия от духовниците с Никодим Тисмански. Основание за това тя търси в архитектурата на църквата, която е необичайна за църковната архитектура по българските земи, но е близка до унгарския и трансилванския стил [Даскалова, Б. 2007, с. 23]. Според Н. Мавродинов църквата е зографисана от представители на Охридската иконописна школа. Съчетаването на трансилванската архитектура и охридското изписване може да се обясни с личността на Никодим, който е познавал и двете тенденции, заложи в църквата. По време на пътуванията си Никодим многократно е виждал характерната архитектура на трансилванските църкви, а от друга страна, добре е познавал и традициите на зографската школа [Даскалова, Б. 2007, с. 23].

Като се има предвид видът на облеклото на единия от духовниците – черните одежди и остро върхата качулка, може да се предположи, че е великосхимник, а другият – с тъмнолилаво расо и черна калугерска шапка – е свещеник.

От подбора и разпределението на изображенията и сцените в Долна Каменица личи богословска начетеност, която вероятно се дължи на ролята на ктиторите монаси при съставянето на иконографската програма.

Наблягането на образи и композиции, свързани с есхатологичната тематика, показва, че централно ядро на иконографската програма е измолването на застъпничество, опрощение и спасение на душата. Това дава основание на изследователите да предположат, че църквата е била с гробнична функция, т.е. в или около нея да се извършват погребения на ктиторите ѝ, както и служби и моления за техните души [Бърнард, Т. 2008, с. 54].

Църквата в Долна Каменица впечатлява с величието си и богатството на образи. Изобразените ктиторски лица свидетелстват за дълбока християнска религиозност и увековечават значимия им дарителски принос.

Един от интересните манастири на Видинската епархия е известен с името *Крепичевац* (нач. XVI в.). Какво обаче се крие зад това наименование и къде може да се търси неговото разположение? Отговор на тези въпроси могат да дадат съкратените (иджмал) регистри на Видинския санджак от втората половина на XV и средата на XVI в. В регистъра от 1466 г. е отбелязан манастир Пречиста, който спада към нахия Гелвие [Кнежевић, Б. 1986, с. 11 – 12]. Записан е с християнското си име, което затруднява възможността да се определи неговото местоположение. То евентуално може да се установи, като се разгледат селищата, които се споменават в тимара и се сравнят с археологическите данни за наличие на култови обекти от този район. В тимара е записано село Горна Ябланица, спадащо към нахия Гелвие. На север от селото е запазен манастир, наречен Крепичевац, посветен на Успението на света Богородица. Под наименованието „Крепичевац” манастирът се споменава в османски описи от 1560 г. [Боянич-Лукач, Д. 1975, с. 106], вече като част от султанския хас. Като се има предвид географското разположение на манастира „Крепичевац”, може да се предполага, че той и манастирът „Пречиста”, споменат през втората половина на XV в. (1466 г.), разположен на север от Горна Ябланица, са един и същ обект. Остава неясно кога е основан манастирът. В описа от 1454 г. в тимара на същия Иса е записано село Горне Ябланиче с 15 домакинства [Боянич-Лукач, Д. 1975, с. 69]. През 1466 г. към тимара на Иса е записана и мезрата Ивановци, която е празна [Кнежевић, Б. 1986, табл. 1]. В описа от 1560 г. в нахия Черна река е записано село Иванофче [Боянич-Лукач, Д. 1975, с. 103], като може да се предполага, че това е същата празна мезра Ивановци, която сега е заселена. Така десет години след описа на тимарите във Видинския санджак към владенията на Иса са регистрирани две нови придобивки – манастирът „Пречиста” и мезрата Ивановци. Липсата на изворов материал прави невъзможно да се възстанови по-ранната история на манастира „Пречиста” или Крепичевац. Предвид възможността мезрата Ивановци да е била населявана и през XIV – първата половина на XV в. и след това изоставена, може да се предположи, че такава би могла да е съдбата и на манастира. Другият възможен вариант, като се има предвид, че не всички обекти попадат в регистрационните списъци на османската власт, е манастирът да е съществувал и преди 60-те години на XV в., но да не е включен в регистрите.

В ранните описи от XV в. той е записан с християнското си наименование, но от 60-те години на XVI в. е записан с народното – Крепичевац. Вероятно манастирът е бил разположен в околностите на

селище, носещо това име. Завършекът на името на селището *-вац* се родее с имената на множество населени места от североизточна Сърбия – Лесковац, Алексинац, Княжевац и др.

Запазени са имената на ктиторите, които са написани около техните образи. Портретите на дарителите на храма – Георги, син Янов, неговата съпруга Зора и техния син Мануил – са изобразени на северната стена на притвора [Кнежевић, Б. 2002, с. 32 – 33; Кийл, М. 2002, с. 69 – 70] (обр. 6). Ктиторът Георги е изобразен с черна коса, достигаща до раменете, мустаци и дълга черна брада. Запазеното изображение е твърде лошо, за да могат да се очертаят отделните детайли от облеклото му. Въпреки това се вижда, че е облечен с туника, чиято яка се забелязва при врата му. Туниката е с широки ръкави. Върху нея е облечен с кафтан, с островърха яка, с къси ръкави, като кафтанът е украсен с растителни мотиви. Георги държи в ръце модела на църквата и го поднася на Богородица, която е закрилник на храма [Кийл, М. 2002, с. 152 – 153]. Отляво на него стои киторката Зора. Тя е облечена с туника, която е шампирана, но лошото състояние на стенописите не позволява да се определят точно фигурите. Върхната ѝ дреха е кафтан с къси ръкави, който най-вероятно е избродиран, поне така подсказват изобразените около него фигури. Върху главата на киторката е поставена шапка, под която е разположен прочелник, на който са закрепени наушниците. Шапката е покрита с воал, който пада от двете страни на рамената на киторката. В дясната си ръка тя държи предмет, който сръбските изследователи оприличават на чук [Кийл, М. 2002, с. 152 – 153]. Това предположение се подкрепя от факта, че в непосредствена близост до село Ябланица, където е разположен манастирът, се е намирало село Саслар. Според османските описи от 1466 г. населението му се занимава с обработката на желязо. Самото име на селото също подсказва връзка с рударите саси.

От изображението на Мануил се вижда, че е млад, с къса черна коса. Облечен е с туника на шампи, която поради лошото изображение не се вижда добре. Върхната му дреха е с къси ръкави и двойна островърха яка, под която се вижда заоблената яка на туниката. Върхната му дреха е украсена с растителни мотиви. Кафтанът (върхната дреха) е пристегнат с широк колан, на който той е сложил ръцете си. В колана е пъхнат предмет, който не може да се оприличи точно какъв е [Кийл, М. 2002, с. 153]. От облеклото се вижда, че членовете на киторското семейство заемат важно положение в обществото.

В църквата “Свети Пантелеймон” във Видин също има запазен киторски портрет. Киторското изображение на дарителя на храма е представено отделно, в началото на третия регистър върху западната стена на притвора. То прекъсва реда от медальони с образа на светци при прехода от южната към западната стена [Андреева, А. 2003, с. 33] (обр. 7). Прави впечатление, че в сравнение с ликовите на изографисаните в храма светци изображението на китора е почти миниатюрно и незабележимо. От надписите около главата му става ясно, че името му е жупан Тома. Времето е успяло да съхрани малка част от физическите му черти, които личат от стенописа. Зографът го е показал като млад човек и доколкото личи от изображението – със светла коса. Може да се предположи, че вероятно няма семейство, тъй като при голяма част от киторските сцени обикновено се представя цялото или част от семейството на китора, но това остава в сферата на разсъжденията.

От запазеното изображение се вижда, че е представен на колене, с протегнати в молитвен жест ръце. Той е под покровителство на апостол Тома³, който е разположен под Христос и е от страната на китора. Освен като китор на църквата жупан Тома засега не се среща в други исторически извори. За високото му обществено положение може да се съди от няколко основни позиции. На първо място титлата жупан, която носи. След XIV в. тази титла се среща предимно в Отвъддунавските княжества, но в българските земи също продължава да се използва. Като пример може да се посочи жупан Богдан от Никопол (XV в.), жупан Георги, китор на манастира Крепичевац (XVI в.) в нахия Черна река (дн. Източна Сърбия). На второ място като пряка последица от титлата се явява и облеклото. Неясният киторски образ дава възможност за интерпретация при описанието на облеклото. Според един от малкото изследователи на киторския портрет – Д. Митова-Джонова – облеклото му се състои от червена кожена шапка, къса туника с цвят охра, показваща се изпод червения кафтан до над коленете. Самият кафтан има дълги ръкави с редица от метални копчета. Върхната му шуба е бяла, без ръкави, с подплата от кожа и широка яка [Митова-Джонова, Д. 1978, с. 124 – 125]. Б. Томова, която се

³ Апостол Тома покровителства дюлгерите.

занимава с изследване на тъканите в облеклото на ктиторските портрети през XVII в., дава малко по-различни сведения за облеклото. Тя посочва, че ктиторът носи бяла долна ленена риза. Отгоре още една ленена или копринена риза на квадратчета, дълга до коленете. Под ризата се виждат дълги и тесни черни сукнени панталони. Горната дреха е с дълги тесни ръкави с маншети, закопчани с малки копчета. Тя е разрязана отпред и единият край е отгнетат. Върхната дреха е с дълги декоративни ръкави, яката е подплатена с кожа. Дрехата е от бял вълнен плат. Ктиторът носи полукръгла шапка, украсена с кожа [Томова, Б. 2005, с. 352, 357]. Прави впечатление начинът, по който Б. Томова определя видовете тъкани – лени, копринени, вълнени. От стенописите е невъзможно да се даде някакво определяне на материалите, от които е изработено облеклото. Липсват други източници, които да отговорят на въпроса, какви са точно видовете тъкани. Това определяне остава само на базата на авторското виждане на изследователите. Описанието на облеклото е още едно потвърждение, че жупан Тома стои високо в социалната йерархия на обществото. От факта, че дарява средства за възстановяването на църквата, които се предполага, че са значителни, може да се направи извод и за неговото финансово състояние.

Това, което прави впечатление, е вече споменатият начин, по който е представен жупан Тома – коленичил и с молитвен жест, търсещ подкрепа от свети Пантелеймон. За разлика от обичайните ктиторски сцени, тук ктиторът е сам, без изобразен до него светец и не поднася модела на църквата като дар за нейния покровител. Това, което може да се долови от образа на жупана, е стремеж светецът да откликне на молбата му. В християнството свети Пантелеймон е известен като лечител и покровител на лекарите, а според народните поверия предпазва от бури и наводнения. Молбите към него са предимно за здраве, защото според сведенията на житието му той възкресил момче, излекувал слепец и безнадеждно болен [Св. Пантелеймон. Житие..., pass.]. Дълбоката му молитва към светеца е предадена по показателен начин. Той не поднася църквата, а с позата си сякаш моли и търси помощ, съдействие и благословия.

Следващата част от изложението представя част от ктиторските надписи, съхранени в храмовете на Видинската епархия.

Манастир „Света Троица” в село Горна Каменица

Храмът е разположен на югоизток от град Княжевац (днес на територията на Сърбия), на десния бряг на река Търговишки Тимок, в околностите на село Горна Каменица. Църквата е триконхална и куполна [Споменици. Горња Каменица..., pass.].

Ктиторският надпис е запазен и гласи: *“В отца и сина и светия дух, по повеля на деспот Лазар се изгради в лето 1457, индикт май, ден.....”* [Стојановић, Л. 1902, с. 131]. В надписа е отбелязано името на деспот Лазар. Вероятно това е синът на Георги Бранкович, който управлява Сърбия от 1456 до 1458 г. Годината на построяване на храма подсказва, че е изграден или възстановен в последните години от съществуването на сръбската държава, преди окончателното ѝ завладяване от османците през 1459 г. Известно е, че през януари 1457 г. деспот Лазар се е признал за васал на султана [Матанов, Х. 2002, с. 526].

Село Горна Каменица е в непосредствена близост до село Долна Каменица – и двете села са били включени в границите на Видинското царство. Макар че селото е влизало в границите на бившите Срацимирови земи, ктитор на манастира е сръбският владетел. Остава неясно дали манастирът е съществувал във времето преди 1457 г., или е новооснован⁴. Деспот Лазар управлява само две години – от 1457 до 1459 г., при нестабилна вътрешна обстановка, когато има множество претенденти за сръбската корона и две противостоящи си групировки – проосманска и проунгарска. Външното положение на държавата не е по-различно – тя постоянно е принудена да отбива унгарските завоевателни стремежи. Въпреки тази несигурна обстановка, сръбският владетел не забравя и християнските храмове. Той гради манастири, които поддържат духа на християнството във вече завладените земи.

На четири километра западно от село Луково, на територията на днешна Източна Сърбия се намира „Лопушанският” манастир, посветен на свети Никола. Според ктиторския надпис църквата е изградена през 1501 г. *“от христолюбивия воевода Йоан Радул, воевода и господар на всички земи на Угровлахия, и търкалаб жупан Гергин при игумена Геласий”* [Стојановић, Л. 1902, с. 122].

⁴ Вероятно манастирът вече е съществувал и деспот Лазар само го е подновил – защо иначе ще го строи на територия, която не е била в негово владение, а е под управлението на цар Иван Срацимир.

За личността на жупан Гергин мненията са разнопосочни – смята се, че е един от първенците и военачалниците на воеводата Раду, или е идентичен с жупан Георги, ктитор на манастира Крепичевац, което се подсказва от близостта на имената им [Кийл, М. 2002, с. 68]. Може да се предположи, че става дума за един и същ човек, който е сред приближените на Раду и едновременно с това благодарение на общественото си положение разполага с финансовите средства, които дава за обновяването на манастира.

В същия надпис се споменава, че църквата е зографисана през 1510 г. *“при игумена йеромонах Теодор, раб божий княз Богоя, госпожа Мара и децата им”* [Стојановић, Л. 1903, с. 123]⁵. От записаните титли пред имената на ктиторите, дали средства за изписването на църквата, става ясно, че това е управителят на тези земи, със своята съпруга, които по стар обичай се явяват благодетели на местните храмове и манастири.

Ктиторската композиция е изобразена на западната стена. Представена е от угровлашкия воевода Раду, княз Богой и съпругите им – Каталина, отдясно на Раду и Мара, вляво от Богой. Мъжките фигури с една ръка държат помежду си модел на храма, а с другата показват своя дар. С позицията на тялото си и с жеста на ръцете си женските фигури показват, че също участват в дарителския акт. Портретите на ктиторите, останали на полуразрушените стени, са почти унищожени. Над главата на воеводата Раду е имало надпис на два реда, от който днес се чете единствено титлата му *“воевода”*. Раду е изобразен като едър мъж с къса, разделена на две брада и дълга къдрава коса. Отворената му жълта корона се състои от тесен метален обръч и горен широк венец, завършващ във вид на лист и трилистник. Облечен е в червена връхна дреха, украсена с кръгове с жълти лилии. Каталина е изобразена с дълга къдрава коса, свободно падаща до раменете. Облечена е с червена връхна дреха, която се закопчава с гъст низ от големи жълти копчета. Триъгълното деколте е обогатено с жълта яка. Лявата ръка се подава през дълбок вертикален прорез, който също е обрамчен с копчета. Княз Богой е облечен с широка червена връхна дреха, с прорези за ръцете на височината на мишниците. По края е обкантена с жълта ивица. На главата си носи жълта шапка. Вляво от главата му се чете *кнезь*, а вдясно се разчита името Богой. Вляво от Богой е изрисувана Мара. Дрехата ѝ е сходна по кройка с тази на Богой, но е по-затворена при врата. Оцветена е в синьо, с червен цвят по краищата. Ктиторската композиция има една особеност. По време на завършването на стенописите на църквата през 1510 г., воеводата Раду вече не е жив (умира през април 1508 г.) Присъствието на посмъртния му портрет тук е израз на уважение от страна на ктиторите на църквата към Богой и неговото семейство. Като модел за портретите на Раду и Каталина най-вероятно е послужил техен портрет в някоя влашка църква [Стојановић, Л. 1902, с. 122; Кнежевић, Б. 1986, с. 110, 112].

Манастир „Свети архангели Михаил и Гавраил” (Рашинска църква)

В иджмал регистъра на Видинския санджак от 1454 г., като част от тимара на кадията на Свърлиг, е регистрирано село Рашинче. В същия тимар има регистрирана и мезра Архангел, която е записана като пуста и изоставена [Боянич-Лукач, Д. 1975, с. 78]. Наименованието на мезрата подсказва, че на това място вероятно е съществувал манастир преди XV в. През 1454/1455 г., когато е извършена регистрацията, не се споменава за него. Като спомен от манастирската обител остава единствено името на мезрата. В началото на XVI в. манастирът е възстановен. Сведения за това дават двата открити в църквата ктиторски надписи, които на места са значително повредени: *“...съгради се този свят и божествен храм на светите архистратези Михаил и Гавраил и други сили безплътни при умну (умно?) Марку и изписа ги умну Йоан с труда и послушанието на рабите божии Станимир Чочич (?) и синът му Йоан и [дъ]щеря му Гюре от Рудник и Радослав Радивоевин(к?) ... и който с каквото е помогнал ...”*

„...изписа се това (труло) на светия архистратег Михаил и Гаврил с труда ѝ (потъща-ниемъ) на раба божий презвитер Йоан и брат му М... е.. е.. о... з.... кръг на слънцето ·К·С·, луна ·ЕГ·, индикт ·С·, месец юли ·ИГ·” [Стојановић, Л. 1902, с. 132].

От надписите става ясно християнското име на манастира, известен сред населението с народното си име Рашинска църква. Разкриват се имената на ктиторите. В надписа се споменава, че зографът, изписал храма, е презвитер Йоан, който е работил заедно със свой брат, вероятно също духовник и зограф, чието име не е запазено. Косвените податки от втория надпис – за кръга на слънцето, луната, месеца и индикта – насочват към 1518 г. като вероятна година за изписване на църквата [Стојановић, Л. 1902, с. 132, бел. 1].

Важна подробност, която е отбелязана в първия надпис, е името на селището, в което вероятно живеят ктиторите – Рудник. От името може да се предполага за вероятния поминък на местното население. Като се има предвид, че рударите спадат към категорията население със специални задължения и са освободени от редица данъци, може да се предположи, че разполагат със средства за възстановяването на храма. В текста на надписа пред имената на ктиторите не са записани титли, както се среща при повечето разгледани тук надписи, от което само може да се предположи, че те биха могли да бъдат влиятелни хора от селото.

Времето и природните стихии не са успели да унищожат ктиторския надпис и в храма на Суходолския манастир, който днес се намира в Източна Сърбия, в района на Княжевац, но по време на изграждането си е бил неразделна част от Видинската епархия. Надписът е следният: *“...Изписа се храма Рождество Богородично. Започна се през месец юли и завърши се през месец август с настойник йеромонах Пимен в лето 7183 (= 1606) Вукьмир и Павел”* [Стојановић, Л. 1902, с. 132].

Споменатият в надписа йеромонах Пимен по всяка вероятност е свети Пимен Зографски. Упоменаването му като “настойник” при изграждането на храма потвърждава написаното в житието му, че в продължение на много години обикалял българските земи, за да проповядва Божието слово, строил и ремонтирал храмове. Явно един от множеството храмове, които са обновени под неговото настояничество, е и Суходолският манастир. Както ще се окаже впоследствие, той остава завинаги свързан с тази обител. Въз основа на данните от житието му се разбира, че в края на живота си отива в Черепишкия манастир, където умира. Мощите му не остават задълго в този манастир, защото е опожарен. Впоследствие монаси от Суходолския манастир открили гроба и пренесли мощите му в своята обител, където те се съхраняват и до днес [Тодорова, О. 2012, с. 132].

Впечатлява краткият срок, за който е бил зографисан храмът на манастира – само за един месец – свидетелство за усърдието на иконописците. В надписа са записани още две имена – на Вукьмир и Павел. Не става ясно каква е тяхната роля около зографисването на храма. Дали могат да се разглеждат като ктитори, или като зографи.

Село Върбово се намира на 12 км от Белоградчик. В близост до селото е разположена църквата “Свети Йоан Кръстител”. По план църквата е еднокорабна и едноапсидна. А. Василиев смята, че предверието е построено значително по-късно, едва през 1898 г. Тогава старият възпоминателен надпис за изграждането и зографисването на храма бил преписан отново. Ктиторските надписи са два и са разположени на южната и на северната стена. От тях се чете единствено този на северната стена. От надписа става ясно, че строежът на храма е започнат през юли 1625 г. и завършен през месец август същата година [Василиев, А. 1950, с. 106 – 109]. Изграден е по времето на видинския митрополит Софроний, презвитер поп Станоя, а ктитори на храма са Петко и Подрузие. На южната стена между двата прозореца е изобразен патронът свети Йоан Кръстител. Според специалистите е нарисуван в необичайна поза – обърнат в профил, надясно, с повдигната глава и отправена ръка към слънчевия лъч. В лявата си ръка държи разгънат свитък с надпис на български език, което свидетелства, че това е основният език, на който се извършвало богослужението [Стефанов, П. 2005, с. 70 – 73].

Манастирът „Свети Николай Мирликийски”, известен с народното си име „Буковски” манастир, също е съхранил имена на дарители. Манастирът се намира на четири километра от гр. Неготин (днес на територията на Източна Сърбия, но до средата на XIX в. е под църковната юрисдикция на видинския митрополит).

Ктиторският надпис е разположен над вратата на притвора: *“...изписа се този божествен храм на светия чудотворец Николай Мирликийски в лето 1684 при бдинския митрополит Софроний и настоятел кир Михаил игумен Дечански? и с помощта на благоверния и христолюбив ктитор кир Симеон, княз Триенски”* [Стојановић, Л. 1902, с. 435].

В повечето случаи, когато става дума за възобновяване на малки манастири и църкви, които се намират в по-отдалечени райони на епархията, в изворите липсват сведения за ктиторите, които даряват средства. Те стават известни единствено чрез своите имена в надписите по стените на храмовете и в редки случаи чрез образите си. За ктitora на Буковския манастир също липсват сведения. Той остава в историята само с името и богоугодното си начинание.

В село Грамада през 1839 г. е построена църквата “Света Троица”. Надписът, който съобщава за строежа и за имената на ктиторите, се намира на западната врата. Ктиторите на храма са: *“Тошо баикнь ктитор, Никола Дюлгер, йереи поп Стефан, Стана, Слъчо, Цело, Нино, Йончо, Лако, йереи поп Милош, Стачо, Гирге, Слъко, Пунчо”*. В надписа прави впечатление, че Тошо е записан

като баш кнез, т.е. има ръководна позиция в селската община. Записани са и двама свещеници, които вероятно служат в църквата. Между надписа и прозореца се забелязва каменна украса, представляваща концентрични кръгове с полусфера в средата, вероятно отразяваща стремежа да се символизира слънцето [Василиев, А. 1958, с. 214].

Според надписа на западната врата, храмът „Свети Никола“ в село Търговище е построен през 1872 г., с инициатори Ангел Пенчин, Пешо Цанин, Стоил Мишин и свещеник Недялко Живков. Осветен е през 1873 г. от видинския епископ Кирил. Църквата впечатлява с украсата си от каменни релефи, разположени над вратите и прозорците на източната, западната и южната стена. Релефите представляват геометрични и растителни фигури, фигури на птици, животни и хора [Василиев, А. 1958, с. 209 – 210].

Традицията на даряване на храмове и отбелязването на този акт с ктиторски портрети и надписи води своето начало в българските земи от Второто българско царство. Представените примери показват, че този акт продължава и през османския период и се възприема като изключително важен от дарителите. Важна предпоставка за ктиторството, от една страна, се явява финансовата обезпеченост на желаещите да дарят средства за възстановяването на църква или манастир, а от друга, е отличителен белег на социално издигнатите хора в обществото. По време на независимата българска държава те са от управляващите слоеве на централно или местно ниво. В първите години след завладяването на държавата ктитори се явяват наследниците на българската аристокрация, което личи от титлите, които носят, съхранени в надписите. В течение на годините знатните и заможни ктитори отстъпват място на селските старейшини, кнезове, занаятчии и търговци. През всичките тези векове, а както личи и от почти всички представени тук надписи, своето място сред ктиторите заемат и лица от всички слоеве на духовенството – от митрополити до монаси. Всеки един от ктиторите, според възможностите си, дава своя принос за съхраняване на християнския дух. Ктиторите оставят част от себе си в своето дарение. Имената им са съхранени в множество ктиторски надписи, а четката на зографа е изваяла техните ликове, за да останат във времето и напомнят за хората, които са дарявали и възстановявали храмове.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Андреев, Й., Лазаров, Ив., Павлов, Пл. 2012 – Й. Андреев, Ив. Лазаров, Пл. Павлов. Кой кой е в средновековна България. (Трето преработено и допълнено издание). София, 2012. [Andreev, Y., Lazarov, Iv., Pavlov, Pl. Koy koy e v srednovekovna Bulgaria. (Treto preraboteno i dopulneno izdanie). Sofia, 2012.]

Андреева, А. 2003 – А. Андреева. Стенописите в притвора на църквата “Св. Пантелеймон” в град Видин. София, 2003. [Andreeva, A. Stenopisite v pritvora na tsurkvata “Sv. Panteleymon” v grad Vidin. Sofia, 2003.]

Боянич-Лукач, Д. 1975 – Д. Боянич-Лукач. Видин и Видинският санджак през 15 – 16 в. Документи от архивите на Цариград и Анкара. София, 1975. [Boyanich-Lukach, D. Vidin i Vidinskiat sandjak prez 15 – 16 v. Dokumenti ot arhivite na Tsarigrad i Ankara. Sofia, 1975.]

Бърнард, Т. 2005 – Т. Бърнард. За функцията на църквата „Св. Богородица“ в Долна Каменица (XIV в.). – Проблеми на изкуството, 2005, 4. [Burnard, T. Za funktsiata na tsurkvata “Sv. Bogoroditsa” v Dolna Kamenitsa (XIV v.). – Problemi na izkustvoto, Sofia, 2005, 4.]

Бърнард, Т. 2008 – Т. Бърнард. Църквата „Св. Богородица“ в с. Долна Каменица (XIV в.). София, 2008. [Burnard, T. Tsurkvata “Sv. Bogoroditsa” v s. Dolna Kamenitsa (XIV v.). Sofia, 2008.]

Бошковић, Ћ. 1933–1934. – Ћ. Бошковић. Белешке са путовања. I Околини Кнажевца. Св. Богородица у Доњој Каменици, св. Тројица у Горној Каменици, Бараница, Штрици, Жуковци. – Старинар, Београд, 1933 – 1934, Трета серија, VIII – IX. [Boshkovich, Ћ. Beleshke sa putovanja. I Okolini Knazhevtsa. Sv. Bogoroditsa u Donjoj Kamenitsi, sv. Trojtsa u Gornoj Kamenitsi, Baranitsa, Shtritsi, Zhukovtsi. – Starinar, Beograd, 1933 – 1934, Treta serija, VIII – IX.]

Василиев, А. 1950 – А. Василиев. Църкви и манастири из Западна България. – Разкопки и проучвания, София, 1950, IV. [Vasiliev, A. Tsurkvi i manastiri iz Zapadna Bulgaria. – Razkopki i prouchvania, Sofia, 1950, IV.]

Василиев, А. 1958 – А. Василиев. Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година: Доклади и материали. София, 1958. [Vasiliev, A. Kompleksna ekspeditsia v Severozapadna Bulgaria prez 1956 godina: Dokladi i materiali. Sofia, 1958.]

Даскалова, Б. 2007 – Б. Даскалова. Свети Никодим Тисмански – религиозен деец, исихаст и книжовник. Автореферат за присъждане на образователна и научна степен „доктор”. София, 2007. [Daskalova, B. Sveti Nikodim Tismanski – religiozen deets, isihast i knizhovnik. Avtoreferat za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen “doctor”. Sofia, 2007.]

Св. Пантелеймон. Житие... – Житие на свети Пантелеймон – http://www.pravoslaviето.com/life/07.27_sv_Panteleymon.htm [Zhitie na sveti Panteleymon.]

Кийл, М. 2002 – М. Кийл. Изкуство и общество в България през турския период. София, 2002. [Kijl, M. Izkustvo i obshtestvo v Bulgaria prez turskia period. Sofia, 2002.]

Кийл, М. 2005. – М. Кийл. Хора и селища в България през османския период. София, 2005. [Kijl, M. Hora i selishta v Bulgaria prez osmanskia period. Sofia, 2005.]

Кнежевић, Б. 1986. – Б. Кнежевић. Делови збирног пописа видинског санџака из 1466 године. – Мешовита грађа, Београд, 1986, XV. [Knezhevich, B. Delovi zbirnog popisa vidinskog sandzhaka iz 1466 godine. – Meshovita gracha, Beograd, 1986, XV.]

Кнежевић, Б. 2002. – Б. Кнежевић. Две теме из манастира Крепичевца – ктиторски портрети и Причта о онору. – Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti, 2002. [Knezhevich, B. Dve teme iz manastira Krepichevtsa – ktitorski portreti i Prichta o onoru. – Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti, 2002.]

Кнежевић, Б. 1986. – Б. Кнежевић. Манастир Лапушња. – Саопштења, XVIII, Републички Завод за заштиту споменика културе СР Србије, Београд, 1986. [Knezhevich, B. Manastir Lapushna. – Saopshthenia, XVIII, Republichki Zavod za zashtitu spomenika culture SR Srbije, Beograd, 1986.]

Матанов, Хр. 2002 – Хр. Матанов. Средновековни Балкани. Исторически очерци. София, 2002. [Matanov, Hr. Srednovekovni Balkani. Istoricheski ochertsi. Sofia, 2002.]

Митова-Джонова, Д. 1978 – Д. Митова-Джонова. Ктиторски портрет жупана XVII в. в цркви “Св. Панталеймона” в Видине (Одежда и титул). – Études balkaniques, 1978, 4. [Mitova-Jonova, D. Ktitorskiy portret zhupana XVII v. v tserkvi „Sv. Panteleymona” v Vidine (Odezhda i titul.). – Études balkaniques, 1978, 4.]

Ненадовић, С. 1959 – С. Ненадовић. Рестаурација доњокаменичке цркве. Један додир средњевековне верске и народне архитектуре. – Зборник заштите споменика културе, Београд, 1959, X. [Nenadovich, S. Restauratsja donokamenichke tsrkve. Jedan dodir srednevekovne verske i narodne arhitekture. – Zbornik zashtite spomenika culture, Beograd, 1959, X.]

Ников, П. 1922 – П. Ников. Историја на Видинското књажество до 1323 г. – ГСУ, ИФФ, 1922, XVIII. [Nikov, P. Istorija na Vidinskoto kniazhestvo do 1323 g. – GSU, IFF, 1922, XVIII.]

Панайотова, Д. 1970 а – Д. Панайотова. Църквата в Долна Каменица (1323 – 1330) и изкуството от тази епоха. – Проблеми на изкуството, 1970, 4. [Panayotova, D. Tsurkvata v Dolna Kamenitsa (1323 – 1330) i izkustvoto ot тази епоха. – Problemi na izkustvoto, 1970, 4.]

Панайотова, Д. 1970 б – Д. Панайотова. Ктиторските портрети в църквата в Долна Каменица. – Сп. БАН, 1970, 4. [Panayotova, D. Ktitorskite portreti v tsurkvata v Dolna Kamenitsa. – Sp. BAN, 1970, 4.]

Панайотова, Д. 1971 – Д. Панайотова. Орнаментът в стенописите от Долна Каменица. – Проблеми на изкуството, 1971, 4. [Panayotova, D. Ornamentite v stenopisite ot Dolna Kamenitsa. – Problemi na izkustvoto, 1971, 4.]

Панайотова, Д. 1973 – Д. Панайотова. Някои проблеми на българската архитектура през XII – XIV в. – Проблеми на изкуството, 1973, 1. [Panayotova, D. Niakoi problemi na bulgarskata arhitektura prez XII – XIV v. – Problemi na izkustvoto, 1973, 1.]

Споменици. Горња Каменица... – Споменици културе у Србији. Манастир Горња Каменица – <http://spomenicikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=474>.

Стефанов, Пл. 2005 – Пл. Стефанов. Темата за страданието в стенописите от църквата “Св. Йоан Кръстител” в село Върбово. – В: Културните текстове на миналото. Материали от юбилейна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д. и. н. Казимир Попконстантинов. Велико Търново, 29 – 31 октомври 2003. София, 2005. [Stefanov, Pl. Temata za stradaniето v stenopisite ot tsurkvata “Sv. Joan Krustitel” v selo Vurbovo. – V: Kulturnite tekstove na minaloto. Materiali ot jubilejna nauchna konferentsia v chest na 60-godishninata na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov. Veliko Tarnovo, 29 – 31 oktombri 2003. Sofia, 2005.]

Стојановић, Л. 1902 – Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. I. Београд, 1902. [Stoianovich, L. Stari srpski zapisi i natpisi. I. Beograd, 1902.]

Стојановић, Л. 1903 – Л. Стојановић. Стари српски записи и натписи. II. Београд, 1903. [Stoianovich, L. Stari srpski zapisi i natpisi. II. Beograd, 1903.]

Тодорова, О. 2012 – О. Тодорова. Пимен Зографски. – В: Бележити българи. Том 4. (Под ред. на Пл. Павлов). София, 2012. [Todorova, O. Pimen Zografski. – V: Belezhiti bulgari. Том 4. (Pod red. na Pl. Pavlov.). Sofia, 2012.]

Тодоровић-Љубинковић, М., Љубинковић, Р. 1950 – М. Тодоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић. Црква у Доњој Каменици. – Старинар, Београд, 1950, 1. [Chodorovich-Ljubinkovich, M., Ljubinkovich, R. Tsrkva u Donoi Kamenitsi. – Starinar, Beograd, 1950, 1.]

Томова, Б. 2005 – Б. Томова. Тъканите в облеклото на ктиторските портрети през XVII век. – В: Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. Варна, 12 – 14 септември 2002. Варна, 2005. [Tomova, B. Tukanite v oblekloto na ktitorskite portreti prez XVII vek. – V: Bulgarskite zemi prez Srednovekoviето (VII – XVIII v.). Mezhdunarodna konferentsia v chest na 70-godishninata na prof. Al. Kuzev. Varna, 12 – 14 septemvri 2002. Varna, 2005.]

Обр. 1. Църква “Света Богородица” с. Долна Каменница – ктиторски портрет.

Обр. 2. Църква “Света Богородица” с. Долна Каменница – ктиторски портрет.

Обр. 3. Църква “Света Богородица” с. Долна Каменица – ктиторски портрет.

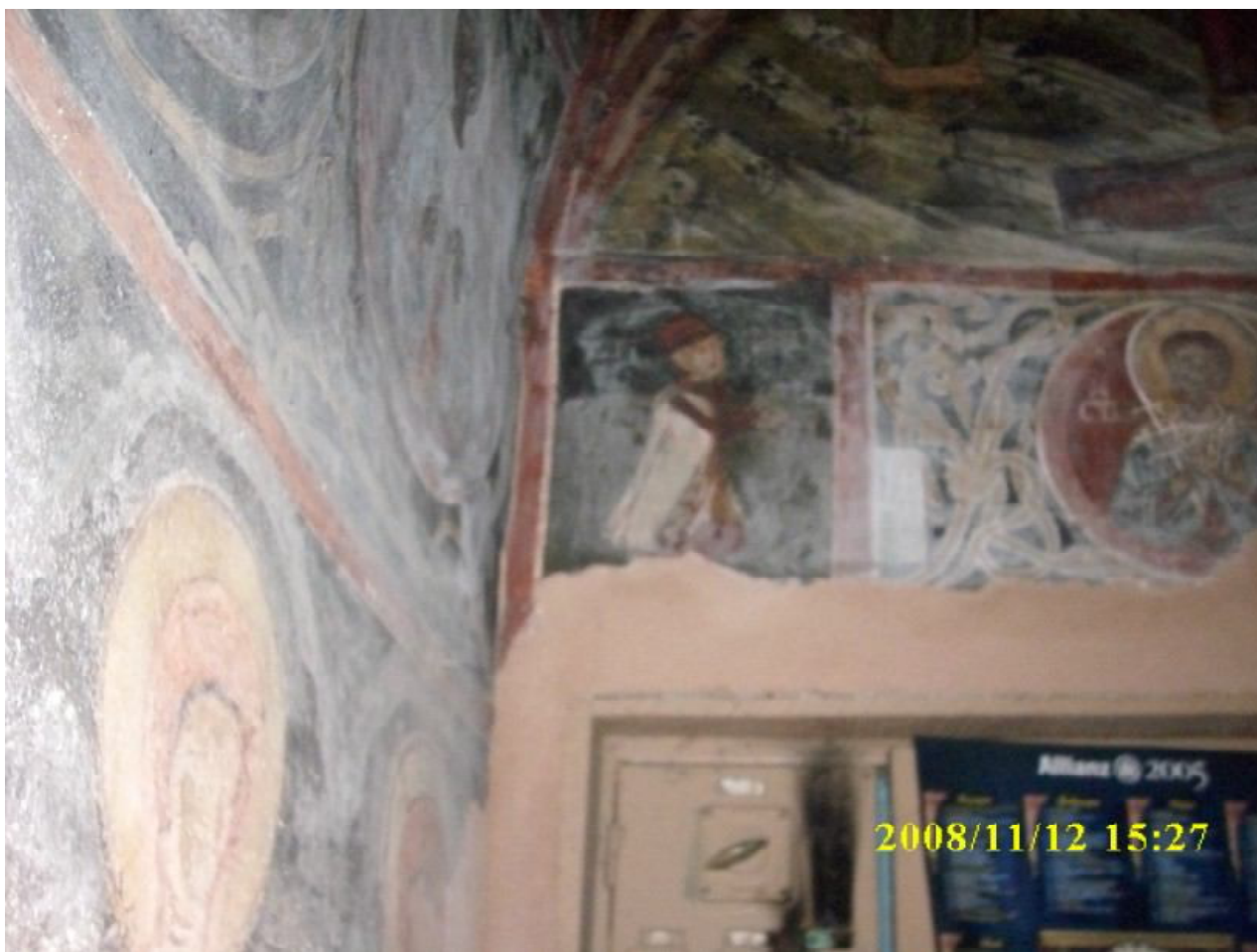
Обр. 4. Ктиторски портрет от църквата “Света Богородица” с. Долна Каменица.

Обр. 5. Ктиторски портрет на монаси от църквата “Света Богородица” при село Долна Каменица.

Обр. 6. Манастир Крепичевец – портрет на ктиторите Мануил, Зора и Георги.

Обр. 7. Ктиторски портрет на жупан Тома от църквата „Свети Пантелеймон“ в град Видин.